

УДК 376.2:376.04

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-208-215

ВПЛИВ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ І ПЕДАГОГІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Лілія Потапюк¹, Марія Косенюк²

¹Кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, Україна, e-mail: potapiuk2020@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-8758>

²Магістрант, кафедра соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, Україна, e-mail: mariakosenuk5@gmail.com

THE INFLUENCE OF PARENT-TEACHER INTERACTION IN FORMING THE PERSONALITY OF A CHILD WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Liliia Potapiuk¹, Mariia Koseniuk²

¹Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at the Socio-Humanitarian Technologies Department, Lutsk National Technical University, Lutsk, Ukraine, e-mail: potapiuk2020@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-8758>

²Master's degree student, Socio-Humanitarian Technologies Department, Lutsk National Technical University, Lutsk, Ukraine, e-mail: mariakosenuk5@gmail.com

Анотація. У статті аналізується проблема впливу взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами. Зазначається, що нова гуманістична парадигма вимагає нового ставлення до осіб з відхиленнями у розвитку та викликає значний інтерес до сімей таких дітей з боку суспільства. Наголошується на ролі сім'ї, де відбуваються перші й головні етапи соціалізації, адаптації і формування довіри до світу дитини з обмеженими можливостями. Важливе значення надається ролі педагогів та тісній співпраці батьків із закладами освіти. Вказуються фактори, які допомагають навчальному закладу залучити батьків до активної участі в ухваленні всіх рішень, які стосуються «особливої» дитини. Зазначається, що психолого-педагогічне забезпечення є чи не найголовнішим для стимулювання успішного забезпечення інклюзивного навчання. Виділяються основні складники роботи вчителя з «особливими» дітьми. Наголошується на тому, що процес залучення дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивне навчання вимагає глибокого переосмислення усіх напрямів роботи як з боку усього персоналу навчального закладу, так і батьків. Окреслюються підходи та провідні напрями психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами (діагностичний, консультативний, корекційний, реабілітаційний, прогностичний, мультидисциплінарний). З метою реалізації ефективної взаємодії батьків і педагогів виділяються корекційно-розвивальні технології, які застосовуються у навчально-виховному процесі. Зазначається, що для забезпечення ефективності взаємодії батьків і педагогів щодо формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, надзвичайно важливим є застосування різноманітних засобів психолого-педагогічного впливу як на батьків, так і дітей; налагоджена взаємодія між усіма ланками цього процесу; чітка організація діяльності команди психолого-педагогічного супроводу; підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзії; високий рівень професійної компетентності; оволодіння педагогами спеціальними знаннями, методиками та технологіями навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: взаємодія, інклюзивне навчання, діти з особливими освітніми потребами, готовність педагогів і батьків, напрями психологічної допомоги, корекційно-розвивальні технології.

Формули: 0, **рис.:** 3, **табл.:** 0, **бібл.:** 10

Abstract. The article highlights the significance and effect of the interaction of parents and teachers in forming the personality of a child with special educational needs. The new humanistic paradigm requires a new attitude toward persons with developmental disabilities and causes significant public interest in the problems of families raising children with special educational needs. Emphasis is placed on the role of the family, where the first and main stages of socialization, adaptation, and formation of a child's trust in the world take place, especially, when it concerns a child with disabilities. Great importance is attached to the role of teachers and the close cooperation of parents with educational institutions. The study analyzes the factors that help the educational institution to involve parents in active participation in making decisions concerning their "special" children. Psychological and pedagogical support is almost the most important for stimulating the successful provision of inclusive education. It is emphasized that involving children with special educational needs in inclusive education requires an in-depth rethinking of all areas of work both on the part of the entire staff of the educational institution and parents. The article substantiates modern approaches and basic

directions of psychological assistance to families raising a child with special needs (diagnostic, consultative, corrective, rehabilitative, prognostic, and multidisciplinary). The research findings confirm the effectiveness of the specified corrective and developmental technologies used in working with children with special needs and justify their significant impact on the formation of personality of such children in the interaction of parents and teachers. It is significant to use various means of psychological and pedagogical influence on both parents and children to ensure the effectiveness of the interaction between parents and teachers regarding the formation of the personality of a child with special educational needs. The conclusion is that well-established interaction between all links of this process, clear organization of the team activities aimed at psychological and pedagogical support, training of teaching staff to work in conditions of inclusion, a high level of professional competence, mastering special knowledge, methods, and technologies of teaching children with special educational needs are the signposts to achieving the goal.

Keywords: *interaction, inclusive education, children with special educational needs, readiness of teachers and parents, areas of psychological assistance, correctional and developmental technologies.*

Formulas: 0, **fig.:** 3, **tabl.:** 0, **bibl.:** 10

Постановка проблеми. В основі інклюзивної освіти лежить «ідеологія, яка виключає дискримінацію й забезпечує не лише рівне ставлення до всіх людей, але й створює особливі умови для тих, хто має особливі освітні потреби (Evans, Vincent, 2017, р. 103). Нова гуманістична парадигма вимагає нового ставлення до осіб з особливими потребами та викликає значний інтерес до сімей таких дітей з боку суспільства. Зокрема, «економічне реформування зумовлює визначення нових стратегічних цілей: забезпечення рівних можливостей для одержання освіти і подальшої активної участі всіх громадян у житті суспільства. На перший план виходить дитиноцентристська система освіти, в якій домінують орієнтація на інтереси дитини, задоволення її потреб. Такий цілісний підхід відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини і, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти, розвиток різнобічної підтримки і включення у суспільство» (Потапюк, 2021, с. 120-121).

Саме в родині відбуваються перші й головні етапи соціалізації, адаптації і формування довіри до світу дитини з обмеженими можливостями, для якої контакт з соціумом значно звужений. Родина займається вихованням дітей, адаптацією та включенням у різні сфери життя і діяльності, становленням в суспільстві. Правильне, чітко організоване родинне виховання сприяє покращенню фізичного і психічного розвитку, максимальному розкриттю потенційних можливостей дитини, формує характер та подальшу її поведінку у соціальному середовищі (Haug, 2017; McManis, 2021).

Однак дитина з особливими потребами не може бути обмежена у спілкуванні лише з домашнім оточенням. Окрім родини вона потребує спілкування та налагодження комунікативних зв'язків з іншими людьми і ефективність виховання такої дитини визначається активною участю й підтримкою усіх зацікавлених сторін та спеціалістів (Somma, Bennett, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії педагога з батьками, які мають дітей з особливими потребами, є досить актуальною. Над нею працює чимало як зарубіжних, так і вітчизняних науковців: Л. Борщевська, С. Броді, Дж. Гріндер, Д. Джексон, Л. Зіброва, Т. Ілляшенко, А. Колупаєва, Н. Сабат, М. Ярмаченко та ін. Учені І. Білозерська, О. Буковська, Н. Довгаль, А. Колупаєва, Н. Кот, В. Котило, Р. Кравченко та ін. С. Миронова, Т. Перфільєва, К. Пінюгіна, Л. Савчук, Т. Скрипник, О. Чеботарьова та ін. вивчають процес організації взаємозв'язку закладів освіти з батьками дітей з особливими потребами. Основні аспекти інтеграції дітей з особливими потребами в загальноосвітній заклад, їх реабілітації і соціалізації до суспільних норм у своїх наукових доробках розглядають О. Волошина, Т. Євтухова, І. Іванова, А. Капська, В. Ляшенко, А. Полударова, Т. Черняєва та ін.

Наукові доробки С. Миронової, А. Обухівської, В. Синьова та ін. розкривають проблему супроводу сімей, які виховують дитину з особливими потребами. Дослідження В. Бондаря, Л. Вавіної, Т. Дегтяренко, Дж. Демплер,

В. Засенка, І. Луценко, Т. Лормана, В. Феоктистової, С. Хорош, Л. Шипіциної та ін. аналізують проблему щодо налагодження співпраці з батьками та формування ефективних способів взаємодії школи з родинами дітей з особливостями психофізичного розвитку. Проблема щодо вивчення особливостей сімей, які виховують дитину з особливими потребами, представлена у наукових розвідках учених Б. Андрейко, В. Вишневського, Б. Іванової, Є. Клопоти, К. Островської, М. Химко та ін.

Незважаючи на значну увагу дослідників до цієї тематики, проблема залишається актуальною і потребує подальшого вивчення. Активна співпраця між батьками та педагогами дасть можливість «особливій» дитині краще соціалізуватися в соціумі, розвинути свої творчі здібності, самоствердитися в суспільстві.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у розкритті значення впливу взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі соціалізації «особливих» дітей важливе значення належить спілкуванню та стосункам, які встановлюються між батьками та дітьми. Налагоджене спілкування та тісна взаємодія з батьками позитивно впливають на формування особистості дитини. Вона вчиться довіряти людям і готова до постійного пізнання та самовдосконалення, щоб у майбутньому повністю себе реалізувати.

Разом з тим сильні емоційні переживання з'являються в родині, коли народжується «особлива» дитина. Батькам важко повірити і прийняти діагноз лікарів. Від такого діагнозу змінюються пріоритети та життєві позиції подружжя, з'являються сумніви і недовіра, почуття тривожності. Дуже часто поява на світ дитини з особливими потребами негативно впливає на загальне самопочуття сім'ї, порушує родинний спокій й успішне її функціонування, накладає значний

відбиток на всю подальшу систему взаємовідносин в суспільстві. Упродовж усього цього процесу сім'я зіштовхується з рядом проблем, які деформують її психологічний стан, спотворюють соціальні контакти, занижують самооцінку тощо. Цей деструктивний фактор нерідко призводить подружжя до значного загострення стосунків в сім'ї, а згодом – і до її розпаду. Зрозуміло, що такі сім'ї, в першу чергу, потребують підтримки і допомоги як з боку держави, так і спеціалістів.

Л. Козіброда (2020, с. 16) виділяє чинники, які покращують адаптацію дітей з обмеженими можливостями здоров'я до навчального середовища, і стверджує, що «активне залучення дітей із особливими освітніми потребами в освітній процес загальноосвітньої школи залежить від багатьох чинників, серед яких чільне місце посідає визначення та поєднання головних детермінант останнього. Ці чинники, що складають підґрунтя процесу навчання, формують і увиразнюють мету та завдання навчання. Саме через аналіз ключових детермінант інклюзивного навчання можемо побачити й усвідомити як причини, що спонукають до розвитку інклюзії в освітньому середовищі, цілі кожного учасника навчального процесу, наявні засоби для їхньої реалізації, так і виявити шляхи легітимізації інклюзії загалом».

Із впровадженням інклюзивного навчання у вітчизняний простір неминучо постає потреба у тісній співпраці батьків із закладами освіти, оскільки інклюзивний освітній процес не може розглядатися без активної участі в ньому батьків та налагодженої взаємодії між усіма його учасниками. Співпраця із педагогами включає безпосередню активність батьків у навчально-виховному процесі, допомогу навчальному закладу щодо полегшення роботи з їхньою дитиною, відповідальне ставитися до виховання своєї «особливої» дитини, допомогу вчителям та іншим фахівцям.

Тому від того, наскільки успішною буде дитина в навчальному закладі, як показують дослідження учених, залежить

від компетентності батьків, їхнього бажання тісно взаємодіяти з навчальним закладом, вчасно надавати допомогу, відповідально ставитися до своїх обов'язків тощо. Якщо батьки стають надійними помічниками вчителів, останнім набагато легше здійснювати процеси навчання, виховання та розвитку, що в подальшому сприяє ефективному самоствердженню особистості в соціальному середовищі. Отож, якщо батьки активно включаються у співпрацю з навчальним закладом, відчутним та інтенсивнішим є результат такої спільної роботи.

Коли батьки не беруть участі у цьому процесі в силу різних причин, фахівці змушені самостійно коригувати навчальні програми і навчальний процес, що сповільнює й, відповідно, погіршує

ефективність навчання та процес повноцінного розвитку самої дитини, її соціалізацію.

Для визначення готовності батьків взаємодіяти й співпрацювати з учителями та адміністрацією навчального закладу було проведено емпіричне дослідження. Його метою була перевірка теоретичних та методологічних положень щодо дослідження проблеми взаємодії педагога з батьками дітей, які мають особливі освітні потреби. Результати першого етапу дослідження показали, що 83 % опитаних респондентів готові до взаємодії і співпраці з учителями та адміністрацією навчального закладу, відкриті для спілкування з педагогами (рис. 1).

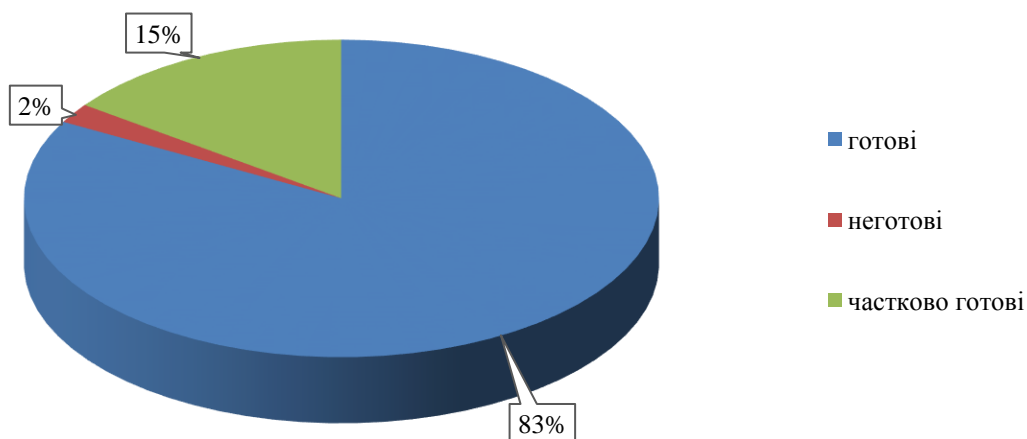

Рис. 1. Розподіл відповідей батьків щодо готовності до взаємодії з учителями та адміністрацією навчального закладу (%)

Отже, бачимо, що батьки впевнені у необхідності такої взаємодії; переконані, що можуть таким чином бути корисними для своєї «особливої» дитини; чітко усвідомлюють, що їхня допомога та підтримка дуже потрібна як дитині, так і вчителям.

Усе це підвищує вірогідність отримання бажаних результатів. У результаті такої співпраці ефективніше відбуваються процеси навчання, виховання та розвитку дитини з особливими потребами в навчальному середовищі; така взаємодія допомагає дитині

самостверджуватися і самовдосконалюватися в суспільстві.

З метою визначення готовності педагогів та навчального закладу до активної співпраці з батьками на другому етапі дослідження провели опитування вчителів закладів загальної середньої освіти м. Луцька Волинської області, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами. Результати дослідження показали, що 90 % опитаних респондентів взаємодію між учителями та батьками вважають доцільною.

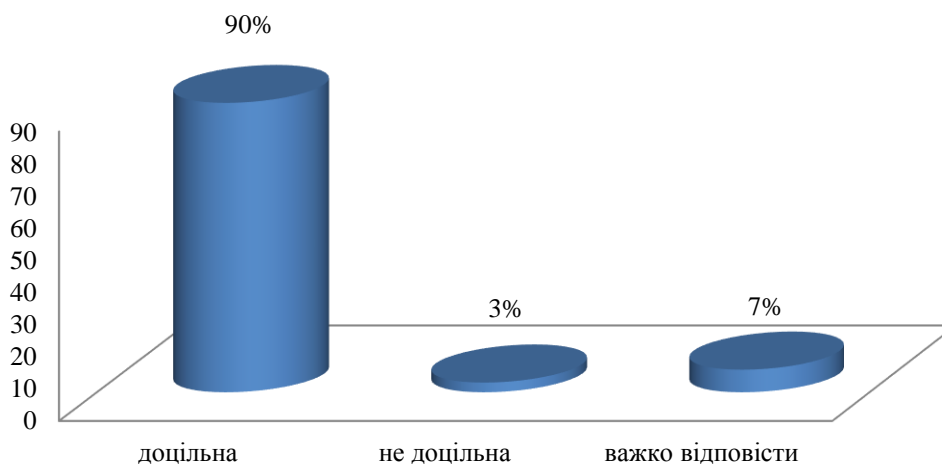

Рис. 2. Розподіл відповідей педагогів щодо доцільності активної взаємодії з батьками, які мають дітей з особливими освітніми потребами (%)

Як бачимо, педагоги також бачать доцільність у такій співпраці з сім'єю, прагнуть допомагати як батькам, так і дитині з особливими освітніми потребами у вирішенні певних проблем і труднощів, прислухаються до думки та порад батьків (70 % опитаних педагогів).

Для успішного досягнення тісної взаємодії кожній сім'ї, яка виховує дитину з особливими потребами, необхідна попередня підготовка. Це має бути поетапно побудована система дій, правил та рекомендацій для батьків, яка враховує такі основні аспекти:

- цілісне прийняття факту щодо важливого значення батьків в успішному розвитку своєї дитини;
- забезпечення умов для правдивої, не упередженої інформації з батьками щодо особистісного розвитку дитини;
- забезпечення ефективної взаємодії закладу, усіх фахівців, команди психолого-педагогічного супроводу із сім'єю;
- забезпечення навчальним закладом спеціальних послуг для фінансової та моральної підтримки сім'ї;
- зосередження зусиль над створенням належних умов для активної взаємодії з сім'єю;
- забезпечення сприйняття кожної родини та розуміння важливості батьківських методів виховання та навчання;

- забезпечення цілісності, доступності та відповідності соціальних послуг особистісному розвитку учня;
- зосередження усіх зусиль для успішного особистісного розвитку кожного учня;
- створення належного психологічного клімату як в кожному класі, так і в навчальному закладі загалом;
- цілісне прийняття і розуміння потреб та можливостей кожної дитини;
- забезпечення різних форм стимулювання та заохочення у роботі активних батьків;
- зосередження зусиль щодо формування для дитини конкретних цілей, над якими батьки мають працювати в родині.

Основними складниками роботи вчителя з «особливими» дітьми є формування у нього інклюзивної компетентності, внутрішня мотивація до реалізації інклюзивної освіти, обмін неупередженою інформацією з батьками щодо розвитку дитини, індивідуальний підхід до кожної дитини, забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища, стимулювання активності у батьків, постійне підвищення свого професійного рівня тощо.

Серед факторів, які допомагають навчальному закладу залучати батьків до активної участі в ухваленні всіх рішень, що стосуються «особливої» дитини, можна виділити сприятливу атмосферу в навчальному закладі, коли педагогічний

колектив дружньо налаштований по відношенню до сім'ї і допомагає їй в усьому; постійне двостороннє спілкування між родиною і школою; сприйняття батьків у якості своїх колег. У процесі такої тісної взаємодії педагогів з батьками загалом забезпечуються скоординованість комплексу необхідних для спільної роботи послуг.

Однак, у процесі такої співпраці також існує чимало серйозних проблем:

- професійна невідповідність педагогічних кадрів;
- некомпетентність педагогів в освіті й консультуванні батьків, які мають особливу дитину;
- недостатній рівень інклюзивної компетентності педагогів;
- негативне ставлення батьків до інклюзивного навчання;
- низький рівень батьківської компетентності;
- дистанціювання від дітей, створення соціально-бажаного образу батьківського ставлення;

– відсутність механізмів емоційної підтримки тощо.

Результати нашого дослідження підтверджують думку про те, що існують певні труднощі, оскільки на запитання анкети «Ви володієте сучасними підходами та методиками роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби?» лише 51 % опитаних респондентів дали стверджувальну відповідь; 26 % педагогів зазначили, що не володіють сучасними підходами та методиками у свої професійній діяльності; 24 % опитаних вказали, що їм важко відповісти на це запитання (рис. 3).

Отже, процес залучення «особливих» дітей в інклюзивне навчання вимагає глибокого переосмислення усіх напрямів роботи як з боку усього персоналу навчального закладу, так і батьків, які виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я; постійного підвищення кваліфікації педагогів та інших спеціалістів.

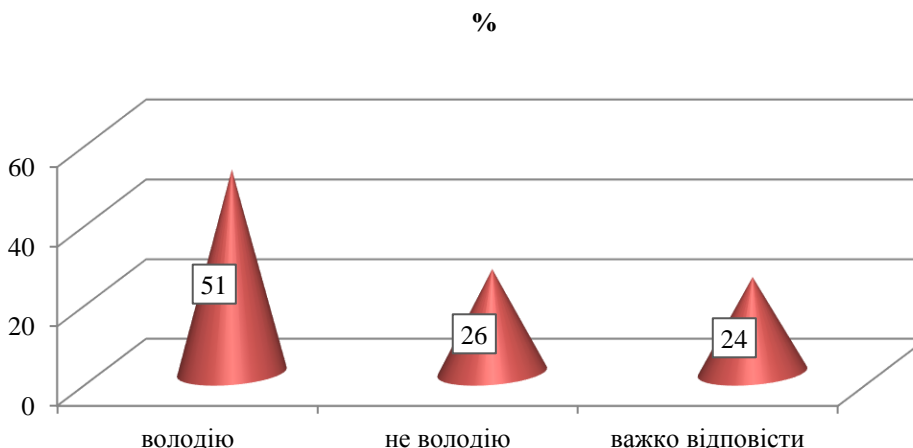

Рис. 3. Розподіл відповідей педагогів щодо володіння сучасними підходами та методиками роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби (%)

Серед основних напрямів психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами варто виділити діагностичний, консультативний, корекційний, реабілітаційний, прогностичний, мультидисциплінарний. «Систематична та

комплексна робота психолога з сім'єю сприяє формуванню позитивної виховної моделі «співробітництво» (Кукуруза, 2013).

Яскравим проявом партнерства та важливим напрямом у роботі з дітьми, як зазначають І. Сингаївська та О. Іванова (2023, с 170), є коучинговий підхід.

«Коучинговий підхід у вихованні – це процес партнерства, що стимулює роботу мислення і креативності дитини, в якому дитина розкриває свій особистий потенціал... Коучинговий підхід у вихованні передбачає поєднання батьківських зобов'язань з навичками коуча: поважати дитину, вміти її слухати, розуміти, цінувати, заохочувати дитину до відповідальності та приймати її незалежність... Коучинговий підхід у відносинах з дітьми – це максимальна підтримка, де немає засудження, оцінки, порад, негативного минулого, а лише сьогоднішнє та майбутнє. Це навички, що допомагають вибудувати позитивний діалог з дитиною і давати позитивний зворотній зв'язок, ставити питання, намічати дії, посилювати мотивацію та створювати підтримуюче середовище».

У роботі з дітьми з особливими потребами доцільним є застосування різноманітних педагогічних технологій; використання гнучких видів корекції, зокрема арт-терапії (арт-педагогіки, педагогіки творчості). Розмаїтість цих форм роботи сприяє покращенню загального психологічного стану батьків, наближенню до емоційної сфери дитини, розвитку емпатії тощо.

Надзвичайно поширеними сьогодні є арт-терапевтичні методики. Вони сприяють гармонізації особистості дітей з особливими потребами шляхом розвитку у них різноманітних здібностей і набуття необхідних для самостійної навчальної діяльності особистісного самовираження; забезпечують індивідуальний розвиток та ефективну адаптацію в колективі з нормотиповими ровесниками.

Основними перевагами застосування означених технологій в умовах інклюзивної освіти є: «розвиток креативності, формування адаптивної і поведінкової компетентностей, набуття базових життєвих (побутових) умінь і навичок, формування умінь пошуку шляхів розв'язання щоденних проблем, можливість отримати новий досвід, розвиток естетичних навичок (уміння отримувати задоволення від візуального

вираження об'єктів: форми, кольору тощо), екстерналізація думок, емоцій через мистецькі засоби, підвищення продуктивності у навчанні й роботі, здатність самостійно жити в суспільстві, реалізовувати свої потреби, відчуття себе частиною суспільства» (Allahverdiyev, Yucesoy, Baglama, 2017, p. 131).

Для того, щоб розвинути батьківську компетентність родин, родин, які мають дитину з особливими потребами, мати спеціальні знання, педагоги та усі інші спеціалісти повинні проводити як навчальну, так і просвітницьку діяльність, спрямовувати на психолого-педагогічну допомогу сім'ї, активізацію соціальної позиції батьків, пошук власних родинних реабілітаційних ресурсів та можливостей, аналіз ефективності досягнутих рішень. Сутність цих форм роботи полягає у набутті певних умінь для здійснення правильного навчання, виховання та розвитку «особливої» дитини; знання її вікових особливостей, особливостей нормального та порушеного психічного розвитку, вміння використовувати їх на практиці.

Чи не найголовнішим для стимулювання успішного забезпечення інклюзивного навчання вважається психолого-педагогічне забезпечення. «Основними його напрямками є: створення в освітньому закладі толерантного ставлення до учнів з порушеннями психофізичного розвитку, сприятливого клімату; залучення дитини до суспільних процесів; прийняття педагогами, ровесниками, родиною та розуміння її особливостей; забезпечення корекційно-розвивальної складової інклюзивного навчання. Лише за таких умов дитина буде почуватися комфортно та може успішно навчатися, а отже, успішною буде її соціалізація та адаптація у соціальному середовищі» (Потапюк, 2021, с. 206).

Висновки. Отже, соціалізація – важливий процес у житті дітей з особливими потребами. Першим і основним інститутом соціалізації «особливої» дитини є сім'я. Впровадження інклюзивної освіти в навчальне середовище

закладів освіти допомагає дітям з особливими потребами взаємодіяти зі здоровими дітьми, спостерігати за їхніми діями і діяльністю, наслідувати окремі вчинки, набувати соціального досвіду, реалізовувати свій потенціал і підвищувати свою самооцінку.

Важливе значення надається ролі педагогів та тісній співпраці батьків із закладами освіти, оскільки сім'ям, які виховують «особливу» дитину, потрібна особлива підтримка і допомога як з боку держави загалом, так і навчального закладу (адміністрації закладу та усіх спеціалістів) зокрема.

У результаті дослідження взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами бачимо, що як батьки, так і

педагоги, готові до співпраці, однак частина педагогів не має достатньої підготовки, не володіє сучасними методиками та підходами у роботі з дітьми з особливими потребами.

Для забезпечення успішного формування особистості «особливої» дитини необхідний набір психолого-педагогічних засобів впливу (форм і методів навчання, виховання і корекції дітей з особливими потребами), злагодженість між усіма ланками, чітка організація діяльності команди психолого-педагогічного супроводу, спеціальна підготовка педагогічних кадрів у галузі освітньої інклюзії, оволодіння педагогами спеціальними знаннями, методиками та технологіями навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Література:

1. Козіброда, Л. (2020). Основні моделі організації інклюзивної освіти в умовах загальноосвітньої школи (початок XXI ст.) *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8 (102), 15-27.
2. Кукурудза, Г.В. (2013). Психологічна модель раннього втручання : допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Х. : Точка, 244.
3. Потапюк, Л.М. (2021). Організація інклюзивної освіти у вітчизняному просторі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. *Педагогічні науки*, 1 (21), Дніпро, 119-126.
4. Потапюк, Л.М. (2021). Соціальна інклюзія у сучасних освітніх закладах. *Витоки педагогічної майстерності : журнал / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Полтава. Серія «Педагогічні науки»*, 27, 205-210.
5. Сингаївська, І., Іванова, О. (2023). Коучинговий підхід як інструмент для встановлення довірливих стосунків між батьками і підлітками. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2 (70), 166-172.
6. Allahverdiyev, M., Yucesoy, Y., Baglama, B. (2017). An Overview of Arts Education and Reflections on Special Education. *International Journal of Educational Sciences*, 19 (2-3), 127-135.
7. Evans, J., Vincent, C. (2017). Parental choice and special education. Choice and diversity in schooling : perspectives and prospects. London : Routledge, 102–115.
8. Haug, P. (2017). Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 19 (3), 206-217.
9. McManis, L.D. (2021). Inclusive Education: What It Means, Proven Strategies, and a Case Study: Resilient Educator: Website. URL: <https://resilienteducator.com/classroom-resources/inclusive-education> (accessed 12.10.2023).
10. Somma, M. Bennett, S. (2020). Inclusive Education and Pedagogical Change: Experiences From The Front Lines. *International Journal of Educational Methodology*, 6 (2), 285-295.